

ФРАЗЕОЛОГИЯ

В. А. Ляшчынская (Гомель, Білорусь)

УДК 811.161.3:398.95:17.024.1

ФРАЗЕАЛАГІЧНАЯ КАНЦЭПТУАЛІЗАЦЫЯ ЭМОЦЫІ СОРАМУ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Мова выступае інструментам канцэптуалізацыі і спосабам фіксацыі вынікаў гэтага працэсу – нашай карціны свету, нашых ведаў аб ім. Для гэтага мова мае мноства сродкаў і шляхоў і спосабаў, але, паводле заўвагі Е. Верашчагіна, „толькі тры моўныя адзінкі – слова, фразеалагізм і афарызм – валодаюць выключнай здольнасцю да назапашвання пазамоўнай інфармацыі, бо менавіта іх семантыка „можа вычляняць сферу, названую фонам” [Верешчагін 1980: 303]. З названых трох адзінак аб’ектам нашай увагі абраны фразеалагізмы як самыя „культураносныя” адзінкі мовы, да таго ж здольныя, з аднаго боку, кансерваваць форму і змест – „нацыянальныя звычаі, павер’і, гістарычныя паданні, вобразнае бачанне свету” [Мокиенко 1999: 18 – 19], з другога боку, выступаць адным з галоўных сродкаў рэканструкцыі моўнай карціны свету.

Абранне фразеалагізмаў як аб’екта даследавання тлумачыцца і тым, што фразеалогія кожнай мовы – адна з самых цікавых крыніц пазнання народа як іх стваральніка і носьбіта, яго светапогляду, светаадчування, пазнання сябе і свайго месца ў свеце. Вывучэнне моўнай канцэптуалізацыі з’яў як знешняга, так і ўнутранага свету чалавека з’яўляецца адным з перспектывных накірункаў сучаснай лінгвістыкі. Антрапацэнтрычны падыход да даследавання моўных феноменаў абумоўлівае павышэнне цікавасці даследчыкаў да праблемы моўнай аб’ектывацыі эмоцыі. Менавіта выяўленне канцэптуалізацыі пачуццяў чалавека ў фразеалогіі беларускай мовы і стала прадметам нашага даследавання, а аб’ектам у межах артыкула намі абраны толькі тыя фразеалагічныя адзінкі (ФА), што аб’яднаны агульным значэннем ‘сорам’ і з’яўляюцца складнікамі аднаго з мікрапалёў фразеасемантычнага поля „эмоцыі і пачуцці”, рэпрэзентаванага ў беларускай фразеалогіі. Крыніцай збору ФА са значэннем ‘сорам’ паслужыў найбольш поўны „Слоўнік фразеалагізмаў” І. Лепешава [Лепешаў 2008], а асноўная мэта даследавання – вызначэнне сродкаў і спосабаў канцэптуалізацыі сораму як аднаго з базавых эмацыянальных канцэптаў, выяўленне таго, як беларус успрымае, перадае і афармляе пазнанне эмоцыі сораму шляхам фразеўтварэння, узнаўленне фрагмента эмацыянальнай канцэптасферы, устанаўленне месца і ролі, якія займае і адыгрывае эмоцыя сораму ў жыцці беларуса.

Лексема *сорам*, як адзначаецца ў тлумачальным слоўніку, абазначае 1) ‘пачуццё моцнай збянтэжанаці, хвалявання ад усведамлення непрыгожасці свайго ўчынку’ і 2) ‘сарамяжлівасць’ [ТСБМ 4: 234], тым самым, на нашу думку, ілюструючы блізкасць эмоцыі сораму і эмоцыі

сарамяжлівасці. Не ўдаючыся ў падрабязнасці і тонкасці эмоцый сораму і сарамяжлівасці, тым больш у выясненне пытання аб іх аб'яднанні ці раздзяленні (дарэчы, пытанне аб іх размежаванні складае праблему і для псіхалагаў [Изард 2011: 64]), заўважым на агульнасць і падабенства мімікі і жэстаў чалавека, які адчувае сорам ці характарызуецца сарамяжлівасцю: ён хавае вочы, адварочвае ці апускае галаву, увесь як бы сціскаецца, стараючыся стаць меншым, чым ён ёсць на самай справе. Чалавек, які адчувае сорам, апускае вочы, хоча схаватца, застацца сам-насам са сваімі пачуццямі. І яшчэ выразнымі адметнасцямі праяўлення сораму і сарамяжлівасці з'яўляюцца змена колеру твару, рухі рук, адсутнасць здольнасці маўлення.

Менавіта гэтыя візуальныя сімптомы сораму зафіксаваны ў ФА, а найбольш частотным кампанентам ФА, якія вербалізуюць эмоцыю сораму як невядомы, непазнаны ўнутраны стан, з'яўляецца лексема-саматызм *вочы* – гэты спрадвечны сродак выражэння сораму ці, наадварот, яго адсутнасці: *глядзець (прама) у вочы* ‘не адчуваць дакору сумлення перад кім-н., не саромецца чаго-н.’; (не ведаць) *дзе /куды вочы дзяваць /дзець /падзець* ‘(не ведаць) што рабіць у няёмкім становішчы, пры адчуванні сораму, збянтэжанасці, ганьбы’; з *якімі вачамі заявіцца* ‘як паводзіць сябе пры сустрэчы з кім-н. з-за пачуцця сораму, няёмкасці, збянтэжанасці і пад.’; *недзе вочы /вачэй дзяваць /дзець* ‘хто-н. не ведае, як паступіць у няёмкім становішчы, пры адчуванні сораму, збянтэжанасці і пад.’; <*i /нават*> *вокам не маргнуў /міргнуў /змаргнуў /зіргнуў* ‘не паказаў ніякай збянтэжанасці, боязі, нічым не выдаў сябе’; *не маргнуўшы /міргнуўшы /змаргнуўшы /зіргнуўшы вокам* ‘без ніякай збянтэжанасці, сораму, хвалявання (гаварыць што-н.)’; *свяціць вачамі (-ыма)* ‘аказаўшыся ў няёмкім становішчы, перажываць пачуццё сораму’; у *сабакі вачэй /вочы пазычаць* ‘траціць сумленне, сорам, набірацца нахабнасці’; *хоць ты ў сабакі вачэй /вочы пазыч /пазычай* ‘вельмі сорамна, непрыемна’.

Ва ўсіх пералічаных ФА розныя вобразы, унутраная форма, але аб'ядноўвае іх менавіта агульны ў іх складзе кампанент *вочы*, які выступае стэрэатыпным эталонам „вымярэння” адчування сораму, як і такіх блізкіх да эмоцыі сораму эмоцый і адчуванняў разгубленасці і збянтэжанасці (*вочы вялікія зрабіліся* ‘хто-н. быў вельмі здзіўлены, збянтэжаны, разгублены’).

А ў выніку пры адчуванні сораму чалавеку вочы няма куды дзяваць, іх выдае бляск ці яны пачынаюць інакш свяціцца, у крайнім выпадку іх трэба замяніць, „пазычыўшы” ў сабакі (вобраз сабакі негатыўны, а таму толькі вочы сабакі могуць глядзець без сораму). І наадварот, не адчуваючы сораму, чалавек прама глядзіць у вочы.

Другім сімптоматычным праяўленнем сораму чалавека з'яўляецца змена колеру твару: у адных паяўляецца румянец, у другіх твар чырванее, ці назіраецца шырокі спектр, выяўляецца розны колер афарбоўкі твару. Менавіта гэты факт знайшоў сваё адлюстраванне,

праўда, у параўнанні з папярэднім сімптоматычным паказчыкам, толькі ў некалькіх ФА: *кроў кінулася /хлынула /ударыла ў твар* ‘хто-н. пачырванеў ад збянтэжанасці, сораму і пад.’; *кроў прылівае /прыліла да твару* ‘хто-н. чырванее ад збянтэжанасці, сораму і пад.’. Да іх далучаем ФА *да карэння валасоў* (чырванець /пачырванець) ‘вельмі моцна’, якая служыць для абазначэння высокай ступені інтэнсіўнасці такой рэакцыі чалавека, хаця ў ФА і яе дэфініцыі няма ўказання ці сувязі з найменнем эмоцыі сораму, але суправаджальныя словы ФА *чырванець /пачырванець* указваюць на перажыванні чалавекам пэўных эмоцый і найперш сораму і адпаведна на выкарыстанне гэтай ФА, напрыклад: *Іван .. сарамлівы, ад простых ласкавых слоў чырванеў да карэння валасоў*. У. Дамашкевіч [Лепешаў 2008: 563].

Паводле блізкасці семантыкі і ў пэўнай ступені паводле адлюстравання фізіялагічнага атрыбута праяўлення эмоцыі сораму праз колер твару да вышэй названых набліжаюцца дзеяслоўныя ФА *пячы ракаў* ‘чырванець ад сораму’ і *згараць ад сораму* ‘зведаць пачуццё вялікага сораму’, хаця кожная ФА істотна адрозніваецца сваім вобразам.

У аснове першай ляжыць асацыяцыя паміж вынікам працэсу падрыхтоўкі ракаў да спажывання, калі вараныя, печаныя ракі становяцца чырвонымі, і пакрыццём румянцам, пачырваненнем твару чалавека, які адчувае сорам ці сарамяжлівасць.

Другая ФА перадае сувязь чырвонага колеру твару з агнём, што падмацоўваецца ўнутраным станам чалавека: настолькі сорамна, як ад уздзеяння агнём. Метафарызацыя свабодных спалучэнняў слоў адлюстроўвае спосаб і выяўляе сродак канцэптуалізацыі і катэгарызацыі эмоцыі сораму: фіксацыя прыліву крыві і адчуванне ці назіранне за зменамі колеру твару асацыятыўна звязваецца з усведамленнем вобраза чырвонага рака ці ўздзеяннем агню на чалавека. У выніку можна гаварыць аб спосабе пераводу нябачнага, невядомага (эмоцыя сораму) у бачнае, вядомае (рак пры варцы, печыве чырванее, ці адзначаецца падабенства гарэння, агню).

Сапраўды, як адзначае Н. Аруцёнава: „Заўважаецца нейкі таямнічы механізм узаемадзеяння паміж псіхічнымі станамі чалавека і фізіялагічнымі працэсамі, якія працякаюць у яго арганізме” [Аругёнава 1997: 59]. Толькі адносна эмоцыі сораму гэты механізм дакладна ўстанаўліваецца, а таму становіцца зусім не таямнічы, паколькі ружовы ці чырвоны колер твару – гэта праяўленне эмоцыі сораму як выніку ўзбуджэння вегетатыўнай нервовай сістэмы пад уздзеяннем перажывання сораму [Изард 2011: 343].

Як відаць, на аснове канцэптуалізацыі сімптоматычных праяўленняў сораму ў ФА засведчана, што чалавек згарае ў полымі сораму, не ў сілах схавацца ад пранікнёнага позірку ўласнага сумлення.

У некалькіх ФА беларускай мовы фразеалагічнага мікраполя ‘сорам’ адзначаецца яшчэ некалькі знешніх сімптоматычных прыкмет-сродкаў выражэння сораму, няёмкасці ці збянтэжанасці: *куды дзець*

/падзець <свае> рукі ‘(не ведаць) як паводзіць сябе ў няёмкім становішчы, пры адчуванні збянтэжанасці, сарамлівасці і пад.’; *язык не паварочваецца /павярнуўся /павернецца* ‘хто-н. баіцца, не адважваецца, саромеецца ці не мае ахвоты (сказаць, запытаць і пад.)’; *язык не слухае /слухаецца* ці *язык не слухаў /слухаўся* ‘хто-н. не мае рашучасці, ахвоты, саромеецца (сказаць, запытаць і пад.)’, унутраная форма якіх празрыстая і не патрабуе каментарыяў. Хаця першая ФА фіксуе сімптоматычнае праяўленне рухаў рук як выніку збянтэжанасці, сарамлівасці. Дзве другія ФА адлюстроўваюць сувязь сімптоматычнага праяўлення самакантролю суб’екта за сваім маўленнем (у якасці сродку тыповай сітуацыі, пры якой у чалавека ўзнікае эмоцыя сорама, абраны язык як асноўны орган маўлення) у выніку адчування не толькі збянтэжанасці, сарамлівасці, але і страху, боязі, якія цяжка іншым разам адрозніць. ФА з кампанентам *язык* наводзяць на думку пра тое, што сорам характарызуецца вострым павышэннем самасвядомасці, адносін чалавека да сябе і да меркавання пра яго з боку тых, хто яго акружае.

Яшчэ адзін саматызм – твар выступае сродкам канцэпттуалізацыі эмоцыі сорама і зафіксаваны ў наступных ФА: *падаць <тварам> у грязь* ‘набірацца сорама, паказваць сябе з найгоршага боку ў чым-н.’; *пляснучца /плюхнучца /ляснучца <тварам> у лужыну /у грязь* ‘асароміцца, паказаць сябе з найгоршага боку ў чым-н.’; *не ўдарыць тварам у грязь* ‘паспяхова справіцца з чым-н., не асараміцца, выканаўшы што-н. найлепшым чынам’. Выкарыстанне лексемы *твар* у якасці кампанента ФА і выбар протасітуацыі для канцэпттуалізацыі эмоцыі сорама падкрэсліваюць, наколькі важнай часткай цела чалавека з’яўляецца твар, які выступае аб’ектам асаблівай увагі да чалавека з боку іншых, атаясамліваецца з асобай, служыць паказчыкам вызначэння прыгажосці ці пачварства чалавека і яго паводзін. У прыведзеных ФА шляхам выкарыстання прыёму метафарызацыі назіраецца пераасэнсаванне гразі на твары ў выніку падзення як адной з прычын сорама (тым самым даводзіцца, што гэта непрыгожа) на паняцце ўсведамлення сорама ўвогуле, г. зн., чалавек адчувае сорам, калі ён як бы ўпаў, пляснуўся, ударыўся тварам у грязь, ці пераносіцца вынік канкрэтнай сітуацыі з пункту гледжання псіхалагічнага адчування на абазначэнне эмоцыі сорама ўвогуле, калі пачуццё сорама асацыіруецца з гразню на твары. Такім чынам нябачнае (эмоцыя сорама) пераводзіцца ў бачнае (твар у гразі ў выніку падзення ў лужыну ці грязь).

Набліжаюцца да ФА, што рэпрэзентуюць эмоцыю сорама, тыя, што адлюстроўваюць блізкія псіхалагічныя станы, напрыклад, разгубленасць (*брацца за галаву* ‘разгубіўшыся, не ведаць, што рабіць, даходзіць да адчай’; *збівацца з нагі* ‘даходзіць да замяшання, разгубленасці’; *лыпаць вачамі* і *лыпнуць вачамі /вокам* ‘бяссэнсава, тупа глядзець /глянуць (ад разгубленасці, здзіўлення, страху і пад.)’; *хапацца за галаву* ‘разгубіўшыся, не ведаць, што рабіць, прыходзіць у адчай’; *як апараны <кіпнем>* ‘адчуваючы замяшанне, разгубленасць (стаяць)’; *сам не ў сабе*

‘моцна ўсхваляваны, у стане разгубленасці, душэўнай нераўнавагі, распачы’ і інш.), збянтэжанасць (*губляць /траціць /страчваць галаву /галовы* ‘бянтэжыцца, пазбаўляцца развагі, не ведаць ад хвалявання, як паступіць, што рабіць’; *станавіцца ў тупік* ‘трапляць у цяжкае становішча, бянтэжыцца’; *як агнём апякло* ‘раптоўна ўразіла, збянтэжыла, напалохала’; *як варам абдало* ‘раптоўна ўразіла, збянтэжыла, напалохала’ і інш.; <*i /нават*> *вокам не маргнуў /міргнуў /змаргнуў /зміргнуў* ‘не паказаў ніякай збянтэжанасці, боязі, нічым не выдаў сябе’), няёмкасць (*не ў сваёй талерцы* ‘няёмка, скована, нязручна (адчуваць сябе)’; *садзіцца ў лужыну /лужу; сесці макам і сесці на бабы* ‘пацярпеўшы няўдачу, аказацца ў няёмкім, смешным становішчы і інш.). У іх знайшлі адлюстраванне канцэптуалізацыя пэўнага стану чалавека праз непасрэдна саматычныя сродкі (*вочы, галава, ногі*), праз асацыяцыю паміж псіхічным станам і фізіялагічным адчуваннем (уздзеянне *агну, вару*), ці спазнанне новага адчування праз самога сябе, на ўзроўні „мовы цела”, альбо дзякуючы метафарычнаму мысленню, якое ўстанаўлівае сувязі паміж станам няёмкасці і сітуацыяй, якая, на думку носьбіта мовы, выступае смешнай для іншых і выклікае адчуванне няёмкасці ў таго, хто як быццам бы трапляе ў такую сітуацыю.

Пра адчуванне чалавекам сораму сведчаць дзве ФА са структурай даданага ўступальнага сказа: *хоць скрозь зямлю праваліся* ‘вельмі сорамна, няёмка’ і *хоць стой хоць падай* ‘з-за сарамлівасці ці збянтэжанасці невядома, што рабіць’. Першая ФА выяўляе інтэнсіфікацыйную прыкмету сораму (*вельмі*) і служыць для яго „вымярэння” без указання дакладнасці такога, а ўзыходзіць да старажытных уяўленняў пра пекла, падземнае сховішча ці мясцілішча мёртвых грэшнікаў, душы якіх зведвалі страшныя мукі. Узгадаем тут ФА з агульным кампанентам – (*хадзіць*) *як пад зямлёй* ‘моцна ўсхваляваны, у стане разгубленасці, распачы, адчаю’, дзе зноў назіраецца высокая ступень праяўлення разгубленасці, сораму ў спалучэнні з іншымі адчуваннямі ці ў сувязі з іншымі прычынамі такога стану. Усе пералічаныя вышэй ФА перадаюць самаасэнсаванне, перадачу ўнутранага стану чалавека, скрытых думак, таго жадання схавацца, застацца па-за ўвагі ад другіх людзей пры адчуванні сораму ад таго зробленага, якое з’яўляецца шкодным, грэшным.

Блізкай да першай ФА паводле ацэнкі, асэнсавання феномена эмоцыі сораму, але адметнай паводле вобраза і структуры выступае ФА *хоць стой хоць падай*, якой, як і папярэдняй, можа выяўляцца ў залежнасці ад кантэксту асэнсаванне агенсам ФА сябе як асобы, якая, адчуваючы сорам, шукае выйсця і не ведае, што рабіць. Гэтая ж адзінка выяўляе і стан сораму каго-небудзь з-за непрыстойнасці аб’екта ФА, калі даецца негатыўная ацэнка непрыстойных паводзін аднаго як прычыны сораму другога, ці ФА адлюстроўвае пачуццёвую рэакцыю на свае і чужыя паводзіны, што прыводзіць да пачуцця сораму. Параўн.: *Ды з Тарасіхаю не вельмі паспрачаешся. Яна ў вочы можа табе такое*

пекануць – хоць стой хоць падай! (П. Місько) і *Дарослы чалавек, паводзіць сябе так, што хоць стой хоць падай – не скажаш, ён разумны ці ёлупень.* (В. Супрунчук), дзе ў першым выпадку выяўляецца сорам таго, хто мае прычыну для гэтага і на якую ўказвае іншы чалавек, а ў другім выпадку, наадварот, выяўляецца сорам адной асобы з-за непрыстойных паводзін другой.

У цэлым радзе дзеяслоўных ФА вызначаецца спосаб, як чалавек даходзіць да замяшання, разгубленасці (*збівацца з панталыку; збівацца з толку; збівацца з тропу; сыходзіць з рэек*), што лічыцца першым крокам да асэнсавання сораму, як рэагуе (*і /нават ахнуць /войкнуць не паспеў*). А прыслоўныя ФА праз асацыяцыі і параўнанні кваліфікуюць і вызначаюць інтэнсіфікацыйныя прыкметы адчування і стану (*не па сабе; як дзядзька ў Вільні; як не свой /свая /сваё /сваё; як сам не свой*).

Адна кампаратыўная прыслоўная ФА беларускай мовы, што ўключана ў фразеалагічнае мікраполе ‘сорам’ і без якой яно было б няпоўным, характарызуе тыя ўмовы, пры якіх назіраецца адсутнасць, нават немагчымасць адчуваць сорам, няёмкасць ці збянтэжанасць. Гэта ФА *як дома* ‘свабодна, проста, без сарамлівасці (адчуваць сябе, быць і пад.)’, тым самым выступаючы якасным азначэннем і акалічнасным выражэннем умоў узнікнення і існавання сораму: дома ўсё вядомае, роднае, сваё, а таму і саромецца няма прычын, а па-за домам – невядомае, чужое, нязвычайнае, што і выклікае пачуцці збянтэжанасці, няёмкасці і сораму (архетып ‘свой-чужы’).

У адной ФА мікрагрупы ‘сорам’, празрыстай паводле сваёй матывацыі, метафарычнай паводле ўтварэння, зафіксавана ў якасці кампанента-суб’екта дзеяння найменне маральнай свядомасці і адказнасці за свае паводзіны – абстрактны назоўнік *сумленне*. ФА *сумленне загаварыла* ‘каму-н. стала сорамна’ ілюструе метафарычны перанос дзеяння, характэрнага чалавеку, на эмацыйнае пачуццё, што дакладна падмацоўвае думку псіхолагаў аб вызначэнні сораму як эмоцыі найвышэйшай рэфлексіі, „калі сціраецца мяжа паміж суб’ектам і аб’ектам сораму і чалавек паглыбляецца ў пакутлівую самасвядомасць і самаспасціжэнне” [Изард 2011: 345], паколькі сумленне – гэта „выражэнне здольнасці асобы ажыццяўляць маральны самакантроль, самастойна фармуляваць для сябе маральныя абавязкі, патрабаваць ад сябе іх выканання і ажыццяўляць самаацэнку зробленых учынкаў” [СЭС 1981: 1242].

І заключае групу ФА, што перадаюць розныя аспекты адчування сораму і блізкіх эмацыйных станаў, іх прычыны, умовы, рэакцыі чалавека і пад., ад’ектыўная ФА *цішэй вады <i> ніжэй травы* як характарыстыка вельмі пакорлівага, сарамлівага, ціхага чалавека; такога, што трымаецца непрыкметна, нясмела. І дасягаецца гэта праз сімвалы вады і травы (*ціхая вада, нізкая трава*) без негатыўнага адцення.

Супрацьлеглую групу ўсім папярэднім ФА прадстаўляюць тыя, што аб’яднаны значэннем ‘давесці каго-н. да сораму, збянтэжанасці,

няёмкасці і пад.’. Гэта найперш дзве аднатыпныя паводле структуры і значэння ФА – *наставіць нос і нацягнуць нос* ‘апярэдзіўшы ў чым-н., зрабіўшы што-н. раней за іншых, тым самым пасароміць, зганьбіць і пад.’, у якіх зафіксаваны яшчэ адзін кампанент-саматызм – *нос* і якія істотна адрозніваюцца ад усіх папярэдніх і паводле значэння, і паводле вобраза, і паводле камунікацыйных зносін. Па-першае, яны не называюць і не характарызуюць адчуванне чалавекам сораму, няёмкасці, а абазначаюць, як можна каго прывесці ў стан сораму, пасароміць. Па-другое, іх вобраз звязаны з жэстам настаўлення носа ў якасці насмешкі, такім чынам выражаючы пэўныя адносіны паміж людзьмі. І зразумела, што гэта істотна ўплывае на функцыянаванне названых ФА.

Найбольшую колькасць складаюць дзеяслоўныя ФА, якія даводзяць „спосабы” і „сродкі”, як выклікаць разгубленасць, збянтэжанасць аднаго чалавека другім: *заганяць у тупік; закруціць мазгі; збіваць з панталыку; збіваць з толку; збіваць з тропу; збіваць з трыбу; круціць мазгі, садзіць ў галош; садзіць ў лужыну; ставіць у тупік*, дзе асноўную ролю выконваюць дзеяслоўныя кампаненты, што часткова захавалі сваю семантыку. А яшчэ гэта ФА *браць на зыхер; браць на понт*, семантыка якіх выразна нясе адмоўную ацэнку і выражае негатыўнае стаўленне да таго, хто гэта робіць (дзеінічаючы самаўпэўнена, з апломбам, правакаваць каго-н.).

Нельга не заўважыць, што пры семантычным аналізе ФА, што вербалізуюць канцэпт ‘сорам’, у асобных з іх гэтая эмоцыя не аддзяляецца ад іншых ці падаецца без дыферэнцыяцыі ад збянтэжанасці (*кроў кінулася ў твар; кроў прылівае да твару*), няёмкасці (*хоць скрозь зямлю праваліся; праваліцца скрозь зямлю*) ці збянтэжанасці і няёмкасці (*з якімі вачамі заявіцца*) як блізкіх эмацыянальных станаў чалавека. Адзінкавыя ФА могуць абазначаць то адно, то другое пачуццё, як ФА *хоць стой хоць падай*, хаця і тут цяжка аддзяліць адно ад другога. Але такая асаблівасць мае сваю аснову, паколькі, як заўважаюць псіхолагі, кожнае з пачуццяў ці эмоцый чалавека выступае ў групе (па тэрміналогіі Ч. Дарвіна) ці ў комплексе (па тэрміналогіі К. Ізарда). Так, паводле Ч. Дарвіна, групу сораму складаюць сорам, сарамлівасць і віна, а паводле К. Ізарда, комплекс сораму аб’ядноўвае сарамлівасць, нясмеласць, стрыманасць, сарамяжлівасць, прыкрасць і знявагу [Ізарл 2011: 345].

У выніку аналізу ФА можна меркаваць, што эмоцыя сораму ў комплексе з іншымі блізкімі да яе эмоцыямі і станамі чалавека – найперш збянтэжанасцю, разгубленасцю і няёмкасцю – адлюстроўваецца ў тых ФА, што фіксуюць у асноўным саматычныя сімптомы праяўлення эмоцыі праз вочы, кроў, твар, якія надзелены мноствам сімвалаў, ці праз рукі, галаву, якія характарызуюць мімічныя рухі пры розных эмоцыях. І такім чынам ФА як адметныя моўныя адзінкі беларускай мовы звязаны з архаічнымі і параўнальна „старымі” ўяўленнямі адносна эмоцыі сораму і сумежнымі з ёй сарамяжлівасцю, разгубленасцю, няёмкасцю.

Яшчэ адну групу складаюць ФА, якія выражаюць адносіны паміж

людзьмі, дакладней эмацыянальнае выражэнне душэўнага складу аднаго чалавека і выяўлення яго эмацыянальнай ацэнкі да таго, хто выклікае такую рэакцыю, хто з'яўляецца аб'ектам асуджэння. Да іх адносяцца *бойся /набойся Бога* 'май сумленне, пасаромейся. Выказванне жадання прысароміць, абразуміць каго-н.', *крыжса няма* 'хто-н. бессаромны, несумленны ў якіх-н. дзеяннях, паводзінах' і (брахаць, хлусіць і пад.) *як наняты* 'знарок і бессаромна'. Тут кампаненты *Бог* і *крыж* называюць вышэйшыя адзнакі вымярэння сумленнасці чалавека і сімвалы справядлівасці. У прыватнасці, выкарыстанне кампанента *крыж* і зварот да протасітуацыі яго адсутнасці на чалавеку вядзе да разумення „вытокаў” ганебных учынкаў, бессаромнасці ў ашукванні каго-небудзь, магчымасці запатрабаваць і ўзяць як мага больш з каго-небудзь. Так, грабежнікі, адпраўляючыся на „промысел”, здымалі крыж і пакідалі яго дома, як бы вызваляючыся ад сумлення, сорама за свае дзеянні і ўчынкi [Бірих 2007: 358]. А ФА *бойся /набойся Бога* служыць заклікам да роздуму пэўнай асобы з негатыўным дзеяннем, паколькі ў хрысціянскім вучэнні Бог усё бачыць і будзе ў канцы жыцця чалавека судзіць паводле яго спраў пры жыцці.

ФА (брахаць, хлусіць) *як наняты* праз скарочанае параўнанне дае звесткі не толькі пра тыповую сітуацыю, калі ў аднаго да другога чалавека ўзнікае эмоцыя сорама, але і выяўляецца негатыўная ацэнка такіх паводзін чалавека, які як бы за грошы, за аплату можа гаварыць бессаромныя рэчы.

Такім чынам, аналіз усіх выяўленых ФА беларускай мовы, што складаюць мікрагрупу 'сорам' фразеасемантычнага поля 'эмоцыі і пачуцці', дазваляе выявіць некалькі найбольш важных асаблівасцей канцэптуалізацыі і катэгарызацыі эмоцыі сорама ў беларускай фразеалогіі. Найперш гэта дэманстрацыя высокага ўзроўню дыферэнцыяцыі пры фразеалагізацыі эмоцыі сорама (асабліва ў адрозненне ад многіх другіх эмоцый, напрыклад, здзіўлення, страху, злосці і інш.), якая для беларусаў з'яўляецца адлюстраваннем нацыянальнай логікі мыслення, звернутага найбольш да пачуццяў чалавека, да самааналізу і самаацэнкі сваіх дзеянняў.

Асацыяцыя сорама з пэўнымі протатыповымі сітуацыямі і протатыповымі рэакцыямі на іх стала асновай фарміравання ў наіўнай карціне свету ўяўленняў пра гэтую эмоцыю як з'яву нябачную і непазнаную, якая пазнаецца праз вядомае, праз адчуванне, а асноўнай крыніцай пазнання і ўспрымання паслужыла цела чалавека. Аналіз вобразаў, унутранай формы, кампанентаў-складнікаў будовы ФА паказвае, што ў іх выяўляюцца розныя сродкі і спосабы канцэптуалізацыі і катэгарызацыі гэтай эмоцыі, важнейшымі з якіх з'яўляюцца сімптоматычныя паказчыкі адчування сорама чалавека – вочы і колер твару як саматычныя сродкі адлюстравання псіхалагічнага стану чалавека і яго праяўлення. Акрамя таго, маецца шэраг дадатковых сродкаў канцэптуалізацыі эмоцыі. Гэта характэрныя рухі падчас

праяўлення паводзін чалавека ў стане эмоцыі сораму і адсутнасць здольнасці да маўленчай дзейнасці, апеляцыя да хрысціянскіх сімвалаў справядлівасці – крыжа і Бога, да наймення маральнай свядомасці і адказнасці за свае паводзіны – сумлення.

Выяўленыя ФА сродкамі прыкмет і ўласцівасцей, што фарміруюць структуру аднаго з унутраных канцэптаў свету – ‘сорам’, маюць выразны ацэначны характар і з’яўляюцца „камерай захавання эмацыянальнай памяці народа.., з якой усе наступныя пакаленні могуць выбіраць, як з энцыклапедыі, неабходную для эмацыянальных зносін інфармацыю” [Шаховский 2010: 88]. ФА на аснове канцэптуальных метафар, якія адлюстроўваюць істотныя для дадзенай лінгвакультурнай супольнасці вобразныя ўяўленні, што складваюцца на аснове ўстойлівых асацыяцый у носьбітаў мовы, і вызначаюць асаблівасці нацыянальнага вобразнага мыслення, даводзяць выпрацаваныя народам правілы, у пэўных выпадках антыправілы, паводле якіх негатыўна ацэньваюцца шляхі і спосабы давадзення аднаго чалавека другім да стану збянтэжанасці, сораму.

Вывучэнне фразеалагічнага фрагмента эмацыянальнай канцэптасферы беларусаў дазваляе канстатаваць, што эмоцыі сораму належыць адно з цэнтральных месцаў, падмацаваннем чаго з’яўляюцца статыстычныя дадзеныя: група ФА, што рэпрэзентуюць эмоцыю сораму ў беларускай мове, з’яўляецца адной з самых колькасных – усяго зафіксавана каля 100 ФА, што ўжо само па сабе сведчыць аб рэлевантнасці гэтай эмоцыі ў жыцці беларусаў і з’яўляецца важкім паказчыкам адметнасці іх характарыстыкі. У выніку, паводле вобразаў і ўнутранай формы ФА, тых протасітуцый, сродкаў і шляхоў канцэптуалізацыі, беларус характарызуецца як сарамяжлівы, яму сорамна за свае і чужыя негатыўныя паводзіны, ён адмоўна ставіцца да розных спосабаў давадзення чалавека да стану збянтэжанасці, няёмкасці, няўпэненасці, сораму. А выдзяленне эмоцыі сораму як адной з галоўных у эмацыянальнай канцэптасферы фразеалагічнай карціны свету сведчыць аб высокіх маральных якасцях нашага народа, што шляхам фразеалагізацыі і перадаецца ад пакалення да пакалення.

Літаратура

- Арутюнова 1997** – Арутюнова Н. Д. О стыде и стуже / Н. Д. Арутюнова // Вопр. языкознания. – 1997. – № 2. – С. 59 – 70; **Бирих 2007** – Русская фразеология: ист.-этимол. слов.: ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ; Межкаф. словарный каб. им. Б. А. Ларина; А. К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л. И. Степанова; под ред. В. М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 926 с.; **Верещагин 1980** – Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М.: Наука, 1980. – 320 с.; **Изард 2011** – Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб.: Питер, 2011. – 461 с.; **Лепешаў 2008** – Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. эцыкл. імя

П. Броўкі, 2008. – Т. 1. А – Л. – 672 с.; Т. 2. М – Я. – 704 с.; **Мокиенко 1999** – Мокиенко В. М. Образы русской речи: ист.-этимол и этнолингвист. очерки фразеологии / В. М. Мокиенко. – СПб.: Фолио-Пресс, 1999. – 464 с.; **СЭС 1981** – Советский энциклопедический словарь / науч.-ред. совет: А. М. Прохоров (пред.). – М.: Сов. энцикл., 1981. – 1600 с.; **ТСБМ 4** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1980. – Т. 4. П – С / рэд. т. Г. Ф. Вештарт, Г. М. Прышчэпчык. – 768 с.; **Шаховский 2010** – Шаховский В. И. Эмоции: долингвистика, лингвистика, лингвокультурология / В. И. Шаховский. – М.: Книж. дом „ЛИБРИКОН”, 2010. – 128 с.

Лещинська О. О. Фразеологічна концептуалізація емоції сорому в білоруській мові

У статті на матеріалі фразеологічних одиниць білоруської літературної мови із загальним значенням ‘сором’ шляхом виділення окремих груп фразеологізмів виявлено повне та всебічне уявлення людини про емоцію сорому – його відчуття, прояв, про можливість та способи доведення одного іншим до цього стану; проаналізовано образи, внутрішню форму, мотивацію одиниць фразеологізмів, простежено способи й засоби концептуалізації емоції сорому (доповнені близькими емоційними станами людини, відбитими в емосемах ‘збентеження’, ‘незручність’, ‘розгубленість’) як одного з фрагментів емоційної концептосфери білорусів; виявлено культурно-національну інформацію, визначено оцінку й характеристики емоційного стану людини, місце та роль емоції сорому у фразеологічній картині світу.

Ключові слова: фразеологізм, емоція, сором, концептуалізація, симптоми сорому, образ, внутрішня форма, компоненти фразеологічних одиниць.

Лещинская О. А. Фразеологическая концептуализация эмоции стыда в белорусском языке

В статье на материале фразеологических единиц белорусского литературного языка с общим значением ‘срам, стыд’ путем выделения отдельных групп фразеологизмов выявляется полное и всестороннее представление человека об эмоции стыда – его ощущении, проявлении, о возможностях и способах доведения одного другим до этого состояния; анализируются образы, внутренняя форма, мотивация фразеологических единиц, прослеживаются способы и средства концептуализации эмоции стыда (дополненные близкими эмоциональными состояниями человека, отраженными в емосемах ‘смущение’, ‘неловкость’, ‘растерянность’) как одного из фрагментов эмоциональной концептосферы белорусов; выявляется культурно-национальная информация, определяется оценка и характеристики эмоционального состояния человека, место и роль эмоции стыда во фразеологической картине мира.

Ключевые слова: фразеологизм, эмоция, стыд, концептуализация, симптомы стыда, образ, внутренняя форма, компоненты фразеологических единиц.

Leshchinskaya O. A. Phraseological Conceptualization of the Emotion of Shame in Belarusian

The article describes the notion of the emotion of shame, basing on Belarusian phraseological units with the general meaning of ‘shame’. The idea of shame in the people’s view includes feeling it, showing it, possibilities and ways of making other people feel ashamed.

The author analyzes images, inner form and motivation of phraseological units; traces the ways and means of conceptualization of the emotion of shame (together with related emotional states, rendered in the emotional semes ‘embarrassment’, ‘awkwardness’, ‘confusion’) as one of the fragments of the emotional conceptual sphere of the Belarusians; discovers culturally specific information, determines general evaluation and characteristics of a person’s emotional state, defines the place and role of the emotion of shame in the phraseological world view.

Key words: phraseological units, shame, conceptualization, signs of shame, image, inner form, components of phraseological units.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2014 р.

Прийнято до друку 28.03.2014 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

I. В. Царьова (Луганськ)

УДК 811.161.2.373

**ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ОБРЯДІВ ШЛЮБНОГО ДНЯ
В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ**

Східнослобожанська фразеологія кінця ХХ – початку ХХІ століть зазнала відчутних функціональних та структурно-семантичних змін. Актуальним і важливим є вивчення обрядових фразеологізмів, які розкривають нові аспекти семантики обрядових знаків, специфіку синонімії, ареальну варіативність мовних і позамовних складників обряду.

Обрядовій фразеології східнослобожанських говірок присвячено розвідки В. Ужченка (календарно-обрядовий пісенний дискурс, поховальна сфера) [Ужченко 2003; Ужченко 2005], Д. Ужченка (етнографічний дискурс сімейної обрядовості) [Ужченко 2008], І. Мілевої (особливості давнього та сучасного весілля) [Мілева 2008], Т. Д’якової (весільні, родильні, поховальні обряди) [Д’якова 2011].